

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ
ОСВІТИ**

Кафедра історії та мовознавства

І. А. Сніжко

**УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ЯК САМОБУТНЄ ЯВИЩЕ
ТА ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ**

Конспект лекції

Харків 2021

Сніжко І. А. Українська культура як самобутнє явище та об'єкт вивчення: конспект лекції. – Харків: УкрДУЗТ, 2021. – 52 с.

Конспект лекції підготовлено з метою доповнення і розширення методичного забезпечення навчального курсу дисципліни «Історія України та української культури» і складено відповідно до робочої програми «Історія України та української культури». Він є складовою навчально-методичного комплексу дисциплін.

Конспект лекції містить теоретичний матеріал, в якому розкривається сутність поняття «культура», її структура та функції, методичні принципи вивчення історії української культури. Багато уваги приділено джерелам вивчення української культури, її періодизації, а також питанням етногенезу українців та особливостям ментальності українського народу.

Конспект лекції також містить практичну частину, покликану допомогти в організації самостійної роботи у засвоєнні змісту теми, а саме: термінологічний словник, питання для самоконтролю, тестові завдання, теми для індивідуальних завдань, список літератури.

Рекомендовано для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей денної та заочної форм навчання.

Бібліогр.: 13 назв.

Конспект лекції розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії та мовознавства 10 травня 2021 р., протокол № 10.

Рецензент

доц. К. Е. Колесник

ЗМІСТ

Вступ.....	5
1 Концепції визначення культури та підходи до її вивчення.....	7
2 Структура культури.....	9
3 Функції культури.....	12
4 Методичні принципи вивчення історії культури.....	16
5 Етнічна культура як основа формування національної ідентичності.....	18
6 Джерела вивчення історії української культури.....	19
7 Періодизація української культури.....	26
8 Етногенез українців як чинник унікальності української культури.....	28
9 Культурно-історична своєрідність регіонів України.....	34
10 Основні риси української ментальності.....	36
Висновки.....	39
Термінологічний словник.....	41
Питання для самоконтролю.....	45
Тестові завдання.....	46
Теми індивідуальних завдань.....	51
Список літератури.....	52

План лекції

- 1 Концепції визначення культури та підходи до її вивчення.
- 2 Структура культури.
- 3 Функції культури.
- 4 Методичні принципи вивчення історії культури.
- 5 Етнічна культура як основа формування національної ідентичності.
- 6 Джерела вивчення історії української культури.
- 7 Періодизація української культури.
- 8 Етногенез українців як чинник унікальності української культури.
- 9 Культурно-історична своєрідність регіонів України.
- 10 Основні риси української ментальності.

Вступ

«Історія української культури» як самостійна дисципліна або як частина курсу «Історія України та української культури» в Українському державному університеті залізничного транспорту викладається здобувачам вищої освіти першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей денної та заочної форм навчання. Ця складова гуманітарної підготовки фахівців сприяє формуванню світогляду та активної громадянської позиції майбутніх спеціалістів. В умовах сучасного світу великого значення набуває самостійна робота з різними видами інформаційних джерел. Визначитись з основними напрямками першої теми курсу допоможе запропонований конспект лекції та практичні завдання до теми.

Ключовим поняттям є термін «культура» і розкриття цього суспільного феномена у всій багатозначності його функцій та структурних елементів. Почнемо з багатозначності: слово «культура» ми вживаємо в різних контекстах, надаючи йому зазвичай оціночного значення. Ми говоримо «культурний», маючи на увазі – ввічливий, вихований, стриманий, освічений тощо. Під «культурою» в переважній більшості випадків розуміємо мистецтво – театр, кінематограф, хореографію, живопис та ін. Насправді ж термін «культура» містить поняття про величезне соціальне явище, властивість накопичувати, транслювати, передавати наступним поколінням знання про навколишній світ і внутрішній світ людини, а також певний моральний комплекс поведінки, притаманної людині як соціальній істоті.

Людське життя в усіх його проявах – пізнання світу і самопізнання, взаємодія з іншими людьми на рівні родинних стосунків, соціального та професійного спілкування – може бути описане через функції культури. А її складові демонструють багатогранність навколишнього простору та складність внутрішнього світу людини. Відчуття єднання з природою та людством, з одного боку, та національна ментальність і патріотизм – з іншого, теж є складовими поняття «культура». Тому розгляд такого складного феномена, притаманного тільки людині як живій істоті, слід почати з давніх часів, коли цей термін мав дещо незвичний для нас зараз зміст.

Термін «культура» виник в епоху Античності, у Давньому Римі. Латинською мовою означав оброблення, освіту, розвиток. Спочатку цей термін використовувався для визначення процесу обробки ґрунту. Давні греки розуміли його як свою відмінність від варварських народів. У Середньовіччі культурою вважали прагнення ідеалу, бездоганності – релігійної - у Європі, особистої - на Сході. У Новий час цей термін стали вживати, визначаючи ступені виховання, освіти, інтелекту, спроможність дотримання норм етики та етикету, сукупність художньої та творчої діяльності. У Новітній час до нього також додали стиль, метод та рівень досконалості, які досягаються в опануванні тієї чи іншої галузі знання чи діяльності, вміння, процес творення й розподілу матеріальних та духовних цінностей, їх використання.

З цього випливає, що поняття «культура» неоднозначне, багате змістом. Проте завжди воно стосується людини, її діяльності, змін у природних об'єктах під впливом людини. Тобто культура (у початковому значенні - «оброблене») відрізняється від «натури», від природного, «дикого». Тому цим терміном можна назвати все те, що відрізняє людину від інших біологічних істот, штучний світ, створений людиною.

Всесвітня конференція з культурної політики, проведена 1982 р. під егідою ЮНЕСКО, у своїй декларації визначила культуру як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що містить не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань.

Культура складається з трьох аспектів: соціокультурної діяльності людини, наслідків цієї діяльності, ступеня розвитку особистості.

Соціокультурна діяльність людини містить економічну, політичну, художню, релігійну, наукову, моральну, правову та інші сфери. Ці види діяльності притаманні культурі в усі часи, однак форми та засоби соціокультурної діяльності, рівень розвитку неоднакові в різних культурах та епохах. Вони можуть вдосконалюватися чи змінюватися.

Розвиток особистості відбувається виключно внаслідок соціокультурної діяльності в межах тієї чи іншої культури. Рівень розвитку особистості визначається ступенем засвоєння нею

культурних цінностей, принципів, норм, ідеалів, навичок та регуляторів. Особистість одночасно виступає і як суб'єкт культурної творчості (створює культуру), і як об'єкт культурного впливу (засвоює культуру). Тобто людина створює культуру, а культура створює людину [1, с. 4].

1 Концепції визначення культури та підходи до її вивчення

Під «культурою» ми розуміємо багатогранне поняття, що об'єднує різні точки зору. Існує кілька концепцій визначення культури, розглянемо три основні:

Технологічна концепція – культура відтворює певний рівень суспільного життя, який залежить від техніко-економічних показників, які визначають стан правової системи, родини, побуту, норм моралі, розвитку мистецтва.

Діяльнісна концепція – культура розглядається як спосіб і результат життєдіяльності людини. Діяльність людини пов'язана із використанням знарядь, норм і правил поведінки, суспільних цінностей.

Ціннісна (аксіологічна) концепція - культура розглядається як реалізація необхідного в реальне. Еволюція людства визначається тим, як змінювалися релігійні, моральні, правові, філософські, політичні норми суспільства, його естетичні погляди і смаки. Ця концепція виникла наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли культура ототожнювалась із духовною культурою [10, с. 14, 15].

До вивчення феномена культури звертаються представники різних наук: історики, філософи, соціологи. До того ж кожен дослідник звертає увагу на один бік такого багатогранного явища, як культура. Залежно від того, який з елементів культури вивчається і за якими критеріями, обирають певний підхід, п'ять найбільш відомих розглянемо.

Антропологічний – культура розглядається як відображення людської природи, феномен культури виводиться з особливостей людини (Е. Тейлор 1871 р. визначив культуру як сукупність знань, мистецтва, моралі, права, звичаїв, притаманних

людському суспільству). Згідно з антропологічним підходом, культура кожного народу на кожному етапі її розвитку є неповторною, унікальною.

Соціологічний підхід – культура розглядається у зв'язку з людським суспільством, природою та історією. В кожному суспільстві існують певні культуротворчі сили, що визначають розвиток цього суспільства.

Історичний підхід – розкриває механізм виникнення людської історії, пояснює, як здійснювався перехід від тварини до людини, від природи до людської історії. Культура розглядається як система певних історичних типів соціально-культурного розвитку, їх еволюція та взаємозв'язок.

Етнографічний підхід – визначає культуру як суму знань, звичаїв, традицій, вірувань певного етносу.

Філософський підхід – досліджує закономірності, що існують у суспільстві, які призводять до зародження культури і визначають особливості її розвитку [10, с. 14].

У науковому середовищі вже давно дискутується проблема співвідношення **культури та цивілізації**. Терміном «цивілізація» (від лат. *civilis* – громадянський, державний) людство користується досить давно. Слід виділити кілька підходів щодо розуміння цивілізації.

По-перше, цивілізація розглядається як синонім культури, єдність матеріальних і духовних надбань людства.

По-друге, як певний ступінь суспільного розвитку культури окремих народів і світу в цілому, який визначається панівними виробничими відносинами (наприклад антична цивілізація, минула, сучасна тощо).

По-третє, як історичний етап суспільного розвитку, який настав після дикунства і варварства і характеризується виникненням класів, держави, писемності, науки. Такий підхід у свій час був визначений Ф. Енгельсом у книзі «Походження сім'ї, приватної власності і держави». У розділі цієї книги «Варварство і цивілізація» Ф. Енгельс, аналізуючи історичний процес розвитку людства в різних регіонах світу на ранніх етапах, зазначає, що поріг цивілізації відкривається розподілом праці, а утверджується вона шляхом загострення суперечностей між містом і селом, з розширенням торгівлі. Цивілізація є тим

ступенем суспільного розвитку, на якому розподіл праці й зумовлений ним обмін між окремими особами, а також товарне виробництво, що об'єднує обидва ці процеси, досягають повного розквіту і роблять переворот в усьому попередньому суспільстві.

По-четверте, цивілізація розглядається як характеристика цілісності усіх культур з підкресленням їх загальнолюдської єдності, зокрема «світова цивілізація», «цивілізований спосіб життя».

По-п'яте, як стан культури в тій чи іншій галузі людської діяльності («технічна цивілізація»).

По-шосте, визнається відмінність культури як сфери не лише духовної діяльності, а цивілізації як матеріальної діяльності та її результатів.

Будь-який із наведених варіантів дефініції цивілізації передбачає зв'язок і взаємодію з культурою. У третьому варіанті, що є одним з найуживаніших трактувань, переважає історичний підхід. В окремих випадках культура становить особливий шар цивілізації, який визначає її людську сутність, а цивілізація є «захисним середовищем», в інших цивілізація – матеріальна основа вияву духовної сутності культури.

Процес розвитку цивілізації і культури в історичному аспекті нерівномірний, у темпі вони не збігаються. Певні періоди розквіту мистецтва й літератури не відповідають загальному розвитку суспільства, його прогресу. З іншого боку, бурхливий розвиток матеріального виробництва, рівень життєво необхідних потреб суспільства у ХХ ст. не супроводжувалися адекватним рівнем духовної культури. У житті типовим стало поширення діляцького практицизму, споживацької психології, обмеженої орієнтації на вузьку професіоналізацію, зневаги до культурної спадщини, до гуманітарних знань і мистецтва. Розвиток цивілізації за таких умов зазнає однобічності [2, с. 14, 15].

2 Структура культури

Культуру як цілісну систему прийнято умовно поділяти на дві форми: матеріальну і духовну.

Матеріальна культура охоплює всю сферу матеріально-виробничої діяльності людини та її результати: знаряддя праці,

житло, предмети повсякденного вжитку, одяг, засоби транспорту і т. д.

Духовна культура складається з ціннісного переосмислення всієї сукупності отриманих людиною знань, загальноприйнятих смаків і пріоритетів і використовує для цього всі форми суспільної свідомості: філософію, науку, мораль, право, мистецтво. Особлива роль духовної культури полягає в тому, що вона пробуджує в людині особистість.

До структурних елементів духовної культури традиційно відносять: інтелектуальні (наука, освіта); естетичні (мистецтво і література); етичні (мораль); соціальні (мова, побут, звичаї, право, політика); релігійні [8, с. 14, 15].

Поділ культури на матеріальну і духовну відносний. По-перше, вони не існують цілком відірвано одна від одної, а становлять єдину систему культури як її складові частини. По-друге, цінності матеріальної культури завжди містять певний елемент духовної культури через їх художнє оформлення (наприклад житло, одяг, речі домашнього вжитку тощо). У свою чергу цінності духовної культури базуються на матеріальній основі (кіно, книги, художні картини, телебачення тощо). По-третє, сучасна цивілізація визначила досить стійку тенденцію в розвитку культури – інтеграцію її складових частин. З одного боку, швидко розвивається і збагачується матеріальна сторона духовної культури – преса, радіо, телебачення, кіно, комп'ютерна та інша сучасна техніка, що використовується у цих видах мистецтва; з іншого – спостерігається все більше насичення виробів матеріальної культури духовними цінностями (наприклад сучасні автомобілі, побутові речі, житло тощо).

Відповідно до двох основних форм людської діяльності культуру поділяють на матеріальну (житло, їжа, речі повсякденного вжитку, знаряддя праці, техніка, транспорт, комунікації тощо) та духовну (мова, освіта, наука, мистецтво, звичаї та обряди, релігія, етика (мораль), право, політика) [9, с. 7, 8].

Відповідно до носіїв виділяють світову і національну культури.

Світова культура – це синтез кращих досягнень усіх національних культур різних народів, що населяють нашу планету.

Національна культура є передусім особливою сферою, певним простором спілкування, що об'єднує індивідів і реально існує завдяки набуттю деякими культурними явищами загального значення незалежно від того, на якій регіональній основі вони виникли. Своєрідність національної культури, її неповторність і оригінальність виявляються як у духовній (мова, література, музика, живопис, релігія), так і в матеріальній (традиції виробництва, праці, ведення господарства) сферах життя і діяльності народу. Кожен народ, створюючи власну національну культуру, робить внесок у світову культуру. У результаті діалогу і спілкування відбувається взаємне культурне збагачення.

Види культури: масова, елітарна, субкультура, контркультура.

Масова культура – породження технічного прогресу ХХ ст. Її синонімами є популярна культура, індустрія розваг, комерційна культура. Масова культура орієнтується на усереднений рівень споживання. Споживач масової культури – «людина маси», характерними рисами якої є посередність, стандартність, шаблонність думок та бажань. Це, як стверджує іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, «пересічна душа», пасивний споживач. Йому властива психологія розбещеної дитини, бажання якої спрямовані на отримання задоволень. Світ масової культури багатолікий: пригодницька і детективна література; кінопродукція зі сценами вбивств, бійок, жахів, еротики; поп-музика; реклама; спорт та багато іншого. Масова культура не вимагає від людини роздумів і знань, оскільки будується на безпосередніх емоційних реакціях.

Важливе місце в масовій культурі належить мистецтву, призначеному в ній для задоволення найпростіших естетичних запитів. Його здебільшого поставлено на потік і перетворено в прибуткову сферу бізнесу. Основними засобами розповсюдження масової культури є ЗМІ (засоби масової інформації): преса, радіо, телебачення, Інтернет.

Елітарна культура (від фр. elite – добірне, вибране, краще) – це субкультура привілейованих груп суспільства, що характеризується закритістю, духовним аристократизмом і ціннісно-сміисловою самодостатністю. Її можна розглядати як головний механізм руйнування сформованих стереотипів,

оскільки вона цілеспрямовано протистоїть культурі більшості. Розрізняють політичні та культурні еліти.

Субкультура – це культура автономних соціальних груп всередині панівної культури. Вони мають власні цінності, звичаї, норми. Будучи закритими утвореннями, вони не претендують на те, щоб замінити собою панівну культуру.

Контркультура – це часто різке неприйняття або критичне ставлення до загально визнаної культури. Однак не слід контркультуру сприймати тільки з негативної точки зору як прояв бунтарства з боку окремих соціальних груп (бітники, хіпі, ему, скінхеди та ін.) Розпад старих форм життя і поява нових ціннісних орієнтирів призводить до інтенсивного бродіння. У цьому випадку контркультуру можна розглядати як механізм культурних новацій. Прикладами можуть служити: рух кініків в античності і рух романтиків наприкінці просвітницької епохи, виникнення християнства в язичницькій свідомості.

Таким чином, культура охоплює всі види людської діяльності. Жодна сфера життя: економіка і політика, сім'я і освіта, дозвілля і спорт, мистецтво і моральність – неможливі поза культурою [8, с. 15, 16].

3 Функції культури

Усвідомити багатогранність поняття «культура» дає можливість ознайомлення з функціями, які вона виконує в людському суспільстві. Серед значного їх переліку неможливо виділити головні та другорядні, оскільки соціальне середовище пронизано тісними взаємообумовленими зв'язками, які можна описати через функції культури.

Пізнавальна функція полягає в ознайомленні людини зі знаннями, накопиченими попередніми поколіннями. Культура акумулює досягнення людства, утворюючи цілісну картину світу, поєднуючи результати наукового, ціннісного та художнього його відображення. Через культуру, яка об'єднує в органічну цілісність природничі, технічні й гуманітарні знання, людина пізнає світ і себе. На кожному етапі пізнання людина опановує різноманітні форми знань про навколишню дійсність. Так, через

казки діти розвивають здатність сприймати і переживати уявне як дійсне, вчаться розрізняти на конкретно-образному рівні добро і зло, правду і кривду. Історичні знання формують розуміння історичного процесу, виховують усвідомлення причетності до свого народу, нації, людства. Філософія закладає логічний і методологічний фундамент осмислення індивідом законів буття і сенсу життя. Наука дає людині знання про природу і досягнення цивілізації [13].

З іншого боку, культура концентрує самосвідомість певних соціальних груп і дає можливість пізнавати власні суспільні потреби, інтереси та особливості, визначити своє місце у світовій історії, сформувавши своє ставлення до інших соціальних груп.

Аксіологічна (ціннісна) функція відображає важливий якісний стан культури. Саме система цінностей формує у людини певні ціннісні потреби та орієнтири. За характером та якістю цих потреб, як правило, оцінюють рівень культури певної особи. У динамічному процесі функціонування культури відбувається формування духовного обличчя людини, її світогляду, політичних, правових, моральних, художніх, релігійних поглядів, виробляються певні ціннісні орієнтації, моральні установки, формується багатогранний духовний світ людини [8, с. 18].

Адаптаційна функція надає можливість кожному індивіду пристосуватися до норм поведінки та оцінок, що існують у кожному суспільстві.

Виховна функція посідає особливе місце: культура виховує людину, прищеплює їй кращі соціальні риси характеру, поведінки, формує у неї високі думки і почуття. Кожна людина по суті є продуктом власної духовної творчості, яка дає змогу розвивати здібності, задовольняти матеріальні та духовні потреби, досягати певної життєвої мети.

Творчий пафос - почуття піднесеного переживання, краси праці, життя і боротьби за нього - пронизує всю духовну культуру. Важливим у житті кожної людини є наявність мети. Як писав свого часу німецький філософ Л. Феєрбах: «Відсутність мети є велике нещастя». Але мета має бути високою, відповідати ідеалам справедливості і культура покликана формувати саме таку мету, такі ідеали [2, с. 10].

Світоглядна функція полягає у формуванні світогляду людини через різні форми суспільної свідомості, які становлять зміст культури, – міфологію, релігію, науку тощо. Всі засоби культури впливають на формування світогляду людини. Існують його різновиди – науковий, ненауковий, ідеалістичний, матеріалістичний тощо. Можна виділити також емоційно-образний і раціонально-логічний світогляд. Якщо в духовній культурі, зокрема у мистецтві, переважає емоційно-образний, то в науці й філософії – раціонально-логічний, хоча вони взаємопов'язані. Світогляд забезпечує органічну єдність елементів свідомості через сприйняття й розуміння світу не в координатах фізичного простору й часу, а в соціокультурному вимірі [7, с. 17].

Інформативна функція тісно пов'язана з функцією пізнавальною – це здатність культури концентрувати соціальний досвід безлічі поколінь людей, накопичувати різноманітні знання, відомості та інформацію про світ і передавати їх від покоління до покоління. Культура виступає як соціальна та інтелектуальна пам'ять людства, саме завдяки цій функції культури не потрібно кожного разу винаходити велосипед [6, с. 10]. Інформаційна функція може виявлятися через спілкування людей, в їх практичній взаємодії, головним чином, у спільній праці.

Безпосереднє спілкування – це пряме засвоєння надбань культури. Воно доповнюється непрямим, опосередкованим – коли реалізується через засвоєння культурної спадщини. Наприклад, прилучаючись до поезії Т. Г. Шевченка, романів Панаса Мирного, слухаючи музику відомих композиторів І. С. Баха, В. А. Моцарта, М. В. Лисенка, ми сприймаємо їхні думки і почуття, ніби спілкуємось із ними. У наші дні, з появою і бурхливим розвитком засобів масової інформації (преса, радіо, телебачення, комп'ютерна мережа), зростає роль опосередкованого спілкування.

Інформативна функція культури дає змогу людям здійснювати обмін знаннями, навичками, вміннями, своїми сутнісними силами, які нерівні між поколіннями і всередині одного покоління. Відомий англійський драматург Бернард Шоу зауважив: «Якщо у вас яблуко і у мене яблуко, і ми обмінюємося ними, то в кожного залишається по яблуку. Але якщо у кожного з

нас по одній ідеї, і ми передаємо їх одне одному, то ситуація змінюється. Кожен одразу стає багатшим, а саме – володарем двох ідей» [13].

Комунікативна функція зводиться до передачі історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формування на цій основі різноманітних способів і типів спілкування між людьми. Цю функцію культура виконує за допомогою складної символічної знакової системи, яка зберігає досвід поколінь у словах, поняттях, формулах науки, обрядах релігії, засобах виробництва, предметах споживання. При цьому одні символічні форми мають яскраво виражений загальнолюдський зміст, інші – національний, регіональний, релігійний. Таким чином, символічний зміст культури, забезпечуючи живий зв'язок поколінь, закладає міцний фундамент для становлення духовності людини, розширення її контактів із навколишнім середовищем [9, с. 9].

Семіотична функція являє собою бачення культури як знакової системи без опанування якої неможливо зрозуміти досягнень культури. Найважливішим засобом пізнання культури є мова, певні знакові системи потрібні для розуміння музики, театру, живопису тощо.

Кожна нація має не тільки свою мову слів, але й мову жестів, танцю, музики, а також свою мову ритуалів, правил поведінки і норм спілкування. Поряд з національними мовами, які відображають історію народу, своєрідність його психології, існують й інтернаціональні мови, що відіграють важливу роль у міжнаціональному спілкуванні людей (наприклад мова науки, мова понять і формул) [8, с. 17].

Нормативно-регулятивна функція полягає у впливі культури на поведінку людей і реалізується у певних правилах та нормах поведінки, обранні ціннісної орієнтації. Ці норми є певними дороговказами суспільних відносин, культурними орієнтирами на кожному етапі розвитку людської цивілізації. Водночас є позачасові загальнолюдські цінності, такі як свобода, право на життя, повага до старших, любов до дітей тощо. Вони знайшли відбиток у релігійних нормах, традиціях, обрядах, які відповідали певному історичному етапу. Регуляторами суспільних відносин виступають «писані» і «неписані» закони -

мораль і право. Водночас такими регуляторами є також певні зразки поведінки, що з часом перетворюються на загальні норми. Але цей процес перебуває в розвитку, змінюючи ідеали під впливом часу та обставин.

Інтегративна функція полягає у здатності людей знаходити спільне та об'єднуватися попри розбіжності у світосприйнятті, належності до різних рас і культур. Значення цієї функції посилюється у сучасному глобалізованому світі з розвиненими комунікаціями та потребою в інтеграції заради вирішення загальнолюдських проблем. З іншого боку, простежується тенденція до збереження культурної самобутності та незалежності, відстоювання свого шляху розвитку та дистанціювання від зовнішніх впливів.

Серед інших функцій культури дослідники виділяють також **емоційно-естетичну** – задоволення від творів мистецтва, естетична насолода красою; **державотворчу** як перетворювальну діяльність на користь державі; **діагностично-прогностичну** як таку, що відтворює дійсність і дає можливість зазирнути в майбутнє [2, с. 12, 13].

Культура через здійснення певних функцій впливає на організацію спільної діяльності людей, формування комунікацій та історичного відбору вдалого досвіду з подальшим закріпленням його в нормах поведінки, моралі та права. Соціальні функції культури сприяють консолідації людей за допомогою вироблення групових інтересів, цілей, потреб, ідеалів, формують відчуття єдності зі спільнотою і водночас сприяють самоідентифікації в колективі [12].

4 Методичні принципи вивчення історії культури

Методичні принципи вивчення історії культури полягають у можливості показати логіку розвитку культурного процесу впродовж усієї історії людства. Під час досліджень історії української культури використовують порівняльно-історичний, структурно-функціональний, системний тощо, а також методи, запозичені з інших наук.

Принцип історизму передбачає вивчення усіх явищ життя у послідовному часовому розвитку, виявлення зв'язку минулого,

сьогодення та майбутнього. Він вимагає з'ясування походження та розвитку суспільно-політичних явищ. Цей підхід використовується в історії, філософії, політології та соціології. Сповідування засад історизму спонукає оцінювати події, історичні факти, конкретну особу не з абстрактних часових меж, а виходячи з конкретних історичних умов, позицій, коли ці події чи факти відбувалися; бачити, що нового вони привнесли і яким чином впливали на подальший перебіг та розвиток подій [2, с. 22, 23].

Порівняльно-історичний метод має два складники: *діахронічний*, що застосовується при порівнянні різних за жанром хронологічних джерел (билини, думи, літописи), та *синхронічний* – коли виділяється певна проблема і розглядається не в історичному, а у змістовому зіставленні. Наприклад, можливе порівняння Європейського Ренесансу з національним Відродженням у народів Центральної та Південно-Східної Європи в другій половині XVIII - середині XIX ст. та епохою так званого Східного Ренесансу XII – XIII ст. у країнах Середньої Азії та Закавказзя.

Метод структурно-функціонального аналізу полягає у вивченні об'єкта за складовими частинами, вивчає поєднання цих частин, виділяє закономірності цього поєднання. Наприклад, коли ми розглядаємо сутність культури у співвідношенні із суспільними процесами, то виділяємо первинні складові культури – етнічні, національні та вторинні – соціальні, класові, які в певних умовах виступають як співвідношення змісту і форми.

Метод системного аналізу полягає в тому, що культуру ми розглядаємо як взаємодію її складових частин. Системний метод нерозривно пов'язаний з *типологічним підходом* до явищ культури, коли незалежно від хронологічних рамок виділяються такі особливості культури, які притаманні, хоча і не збігаються у часі, різним регіонам (той самий Західний Ренесанс XVI ст. і Східний Ренесанс XII–XIII ст. у його гуманістичній, антиклерикальній спрямованості).

У дослідженні явищ культури широко застосовуються методи конкретних наук – соціології, демографії, психології, антропології, біології, математики та ін. [5, с. 12–14].

5 Етнічна культура як основа формування національної ідентичності

Кожна з існуючих у світі культур країн, народів, націй неповторна й унікальна, є невід'ємною складовою скарбниці світової культури. На повнокровний розвиток етнічної культури впливає широке коло чинників, таких як: історичний шлях народу, відособлення або взаємовплив з іншими народами; соціальні, економічні, екологічні умови; культурна політика держави тощо. При цьому національна культура має розглядатися як цілісна система, що включає і фольклорно-етнографічні шари, і внесок у неї різних верств населення протягом тривалого історичного шляху, і вплив культури інших народів, і досягнення вихідців з країни, які проживають за її межами. Потрібно особливо зазначити, що кожний народ у культурній сфері створює своєрідний, властивий тільки йому образ.

Народ (грец. – етнос) - поняття багатопланове. Найчастіше в цей термін вкладається таке значення: **етнос - це історична спільність людей, яка склалася на певній території та володіє стабільними особливостями мови, культури і психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших.** Останнє звичайно зафіксоване в етнонімі (самоназві) народу.

Сформований етнос виступає як соціальний організм, який самовідтворюється шляхом переважно етнічно однорідних шлюбів і передачі новим поколінням мови, традицій і т. д. Для більш стійкого існування етнос прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (держави), а етнічні групи, особливо в сучасних умовах, - своїх автономних об'єднань, закріплення в законодавстві своїх прав.

Для внутрішньої єдності етносу найважливіше значення має культура, яка дає людям усвідомлення своєї спільності. Культура, і як необхідний компонент, і як одна з властивих етносу особливостей, забезпечує його повноцінне функціонування. Але відбувається і зворотний процес - конвергенція (зближення) етнічних культур внаслідок історичного розвитку і взаємодії народів. Тому сьогодні культуру кожного етносу характеризує сукупність, з одного боку, національно-специфічних, а з іншого - загальнолюдських компонентів.

Етнічна культура, завдяки ефекту ціннісного єднання, виступає основою формування національної ідентичності. Приймаючи культурні цінності етносу, людина осмислює себе його частиною, ототожнює себе з ним і стає здатною боротися за його збереження, вбачаючи у цьому запоруку поваги до себе [1, с. 7].

6 Джерела вивчення історії української культури

Українська культура багата і різноманітна, вона складалася протягом тисячоліть під впливом різних чинників. Тому і перелік джерел, за якими ми вивчаємо її історію, вражає розмаїттям та кількістю. Їх унікальність, як, власне, і унікальність джерел кожної національної культури, пояснюється формуванням під впливом різних умов і поєднанням багатьох складових. Це, зокрема, природне оточення та біологічні особливості населення, етнокультурна спадщина, особливості перебігу історичного процесу, зовнішні культурні впливи, професійна культурна творчість, інтелектуальна культура та філософія.

Особливо слід наголосити на важливості кожного різновиду джерел, незалежно від того, який історичний період вони представляють і яку містять кількість інформації, бо це запорука всебічного висвітлення феномена української культури. Так, християнська віра та її етичні цінності є не лише важливим підґрунтям української професійної культури, а й визначальною ознакою українського народного світогляду. Важливість християнства як джерела української національної культури не суперечить визнанню значної ролі дохристиянських вірувань як складової української культури. З цього приводу митрополит Іларіон, який не був прихильником язичництва, писав: «Віра народу лежить в основі його культури, й цієї культури годі нам зрозуміти без вивчення народної віри. А в основі цієї народної віри - більше чи менше - лежить-таки його віра дохристиянська. У цьому вага дохристиянських вірувань. ...Сучасної духовної культури українського народу належно й глибоко ніхто не зрозуміє, коли він не знає його вірувань дохристиянських».

До джерел української культури, з огляду на професійну художню творчість і філософію, слід зарахувати також античну культуру. З Півдня, а потім із Заходу античні впливи засвоювались місцевим населенням та ставали частиною української культури. В часи Київської Русі та у польсько-литовську добу важливим було запозичення деяких європейських політичних і правових ідей та настанов. Це дає підстави віднести українську культуру до сім'ї середземноєвропейської культурної спільності, що передбачає також урахування культурного внеску українців у її розвиток.

Американський науковець українського походження О. Пріцак джерела української культури розподілив за такими групами:

найдавніші місцевого і зовнішнього походження: доіндоєвропейські, індоєвропейські, праслов'янські, балканські, іранські та алтайські;

античні (грецькі та римські), германські, візантійські та західноєвропейські.

Співвідношення західних і східних джерел та впливів у дослідженні історії України та української культури є однією з найактуальніших тем.

Важливим джерелом вивчення культури є її етнічна складова, яка охоплює міфи, звичаї, фольклор, мову, народне ремесло. Українська літературна мова зазнала професійного опрацювання, але вона більшою мірою, ніж деякі інші, витворена на народній основі. Етнокультура є найконсервативнішим елементом культури, в якому закодовано певні особливості світосприймання і світорозуміння, це один із важливих чинників самобутності національної культури. На ранніх етапах становлення етнокультури її неможливо відокремити від релігійних вірувань. До української етнокультури належать символи і образи тисячолітньої давності. Наприклад, у колядках збереглися елементи магічних ритуальних дій, деякі з яких, можливо, походять із часів трипільської культури тощо. Українська етнокультура, попри її консерватизм, не залишалась упродовж своєї історії незмінною, оскільки на неї постійно впливали різноманітні ідеологічні і соціально-економічні явища, особливо християнство.

Якщо ранні форми релігії поєднані з етнокультурою, злиті з нею, то християнство відокремлює себе від етнокультури, однак, поширюючись, неминуче зазнає її впливу: містить, принаймні на рівні обрядів, деякі елементи місцевих звичаїв, легенд і міфів. Тому важливо брати до уваги модифікації, яких християнство зазнало в українському культурному просторі. Щоб утвердитись, християнство в Україні ввібрало в себе на обрядовому рівні елементи найдавніших язичницьких звичаїв. Крім того, релігійність українців зазнала західних, іноді суперечливих, впливів - католицизму, протестантизму тощо. Ці впливи ослабили канонічний і ритуальний аспекти релігії, натомість посилилась роль внутрішньої віри. Образ суворого караючого Бога був пом'якшений в українців дуже поширеним культом Матері Божої. Усі ці ознаки гуманізації християнства виявилися також в українській теософії, зокрема у працях Григорія Сковороди. Не можна недооцінювати і впливу католицизму на релігійні вірування українців, хоча він значною мірою був ослаблений необхідністю протистояти польському культурно-державному тиску.

Між народним та офіційно-церковним православним християнством є чимало відмінностей, особливо з огляду на ліквідацію Київського патріархату і підпорядкування української церкви Московському патріархату. За всієї суперечливості релігійних впливів і належності українців до різних релігійних конфесій народна релігійність - явище більш цілісне, ніж може здаватися на перший погляд: були створені не лише обряди, що містили елементи язичництва, а й україномовні народні релігійні пісні та оповіді. Тобто особливості українського «народного християнства» виявлялися в народній релігійній творчості.

Складний, а іноді навіть трагічний, перебіг української історії - відсутність власної держави, підпорядкування української церкви Московському патріархату - не сприяли розбудові єдиної української християнської церкви. Та окремі елементи української релігійно-філософської традиції, що були започатковані Києво-Могилянською академією та розвинені у працях Григорія Сковороди, збереглися до початку ХХ ст.

Українська професійна художня творчість належить до європейських культур. Тому без знання античних і

християнських джерел багато чого в українській культурі не можна зрозуміти і пояснити. У свою чергу етнічні джерела формують та впливають на професійну художню творчість, що найбільш яскраво проявилось у періоди національного відродження.

Негативно позначилась на розвитку української інтелектуальної культури звуженість, а іноді повна відсутність контактів з культурами інших європейських народів після входження українських земель до складу Російської імперії. Ця ізольованість посилилась у часи Радянського Союзу внаслідок існування так званої залізної завіси. Тільки після здобуття Україною незалежності сформувався політичні передумови подолання наслідків цієї культурної ізоляції [11].

Для вивчення культури давніх слов'ян найбільше матеріалів дають археологічні розкопки, доповнені писемними джерелами – літописами, свідоцтвами грецьких, римських, арабських авторів про народи, що мешкали на території сучасної України.

Серед писемних творів найдавнішими є літописи. В першу чергу це «Літопис руський», який починається «Повістю временних літ», Київський літопис 1200 р. Слід згадати також літературні твори – «Слово о полку Ігоревім», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово про загибель Руської землі» та ін.

Після роздроблення Київської Русі й посилення ролі окремих князівств у них також уводиться система літописання. Найважливішим з літописів цієї доби є Галицько-Волинський 1202–1292 рр.

Літописання продовжувалось і в період, коли Україна входила до Великого князівства Литовського. Слід згадати Супрасльський список 1520 р., куди було включено Київський літопис, літопис Авраама 1495 р., Баркулабовський кінця XVI - початку XVII ст., літопис Биховця кінця XVI ст., Густинський, Львівський, Межигірський, Острозький літописи.

Як джерела можуть бути використані твори письменників-полемістів кінця XVI – першої половини XVII ст.: «Пересторога» – анонімний трактат (1605-1606 рр.), «Палінодія» архімандрита Києво-Печерської лаври Захарії Копистенського (1621-1622 рр.), писання Івана Вишенського та ін.

Багато цікавих матеріалів є у спогадах XVI – першої половини XVII ст. Михайла Литвина (написані в середині XVI ст.), щоденнику дипломата австрійського імператора Рудольфа II Еріха Лясоти, який між 1588 і 1594 рр. бував в Україні, зокрема в Запорізькій Січі, в «Описі України» французького інженера Боплана, який 18 років (1630–1648 рр.) перебував на службі у польського короля і будував фортеці в Україні.

Окреме місце належить козацьким літописам: «Самовидця», Самійла Величка, Григорія Граб'янки, «Історії Русів» та ін. Вони доносять до нас інформацію про буремні роки козаччини.

Із джерел XVIII ст. значний інтерес становлять мемуари козацьких старшин – «Щоденник генерального підскарбія Я. М. Марковича» (1690–1770 рр.), «Діаріуш» Миколи Ханенка (написано 1722 р.), «Щоденник» Петра Апостола, сина гетьмана Данила Апостола (охоплює час 1725–1727 рр.) та ін. Це також історичні твори, зокрема «Краткое описание Малороссии» (1730 р.), «Описание о Малой России» Г. Покаса (1751 р.), «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П. Симоновського (1765 р.), «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще» О. Рігельмана (1786 р.), «Записки о Малороссии» Я. Марковича (1798 р.) та багато інших.

Проявом національно-культурного відродження, що почалось наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., було посилення інтересу до історії України. Саме в цей час розгорнулись збирання і публікація пам'яток народної творчості, видання журналів і альманахів; вийшла «Енеїда» Котляревського, розвивалась українська літературна мова, відбувалось становлення нової української літератури.

Значний внесок у вивчення історії культури зробили етнографи. Г. Калиновський 1777 р. видав «Описание свадебных простонародных обрядов в Малой России и Слободской украинской губернии», а 1819 р. у Харкові вийшов його «Опыт собрания старинных малороссийских песней», що став першою суто науковою розвідкою з етнографії в Україні.

З початку 40-х років XIX ст. розгортанню наукових досліджень сприяли збирання, систематизація і публікація історичних джерел. Найбільше значення мала діяльність заснованої в

1843 р. Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів і створення в 1852 р. Київського центрального архіву.

Одним з найбільш видатних істориків України був В. Б. Антонович (1834–1908 рр.). Він написав понад 300 праць з історії, археології, етнографії («Дослідження про козацтво за актами 1500 по 1648 рік» (1863 р.), «Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда» (1877-1878 рр.)) та ін.

Окреме своєрідне місце в українській історіографії XIX ст. посідає творчість М. П. Драгоманова. За фахом він був істориком стародавнього світу, але багато займався проблемами історії України. Він також багато захоплювався народною творчістю, написав з питань фольклору та етнографії 30 спеціальних праць.

Визначним істориком в Україні був О. М. Лазаревський (1834–1902 рр.). Він написав понад 400 праць з історії, опублікував багато документів і матеріалів («Малоросійські посполиті селяни», «Люди старої Малоросії», «Нариси малоросійських фамілій»).

Особливе місце в українській історіографії належить О. Я. Єфименко (1848–1918 рр.), яка була першою жінкою в Росії, що дістала вчений ступінь почесного доктора історії (від Харківського університету у 1910 р.). Вона досліджувала історію селянства, його побут, звичаї.

З початку 80-х років XIX ст. розпочав свою багаторічну наукову діяльність Д. І. Багалій (1857–1932 рр.), один з учнів Антоновича. Найбільш широко і успішно Багалій досліджував історію Слобідської України, їй він присвятив понад 100 спеціальних праць («Історія Слобідської України», «Історія міста Харкова за 250 років його існування» та ін.).

Найвидатнішим істориком запорізького козацтва став Д. І. Яворницький (1855–1940 рр.). Він створив музей старожитностей Катеринославської губернії, написав численні праці з різноманітних проблем історії, археології, фольклору, етнографії («Історія запорізьких козаків», «Ів. Дм. Сірко, славний кошовий атаман війська запорізьких низових козаків»).

Значну роль у розгортанні наукових досліджень відіграв історико-етнографічний і літературний журнал «Киевская старина» (1882–1906 рр.).

У Західній Україні широку роботу з дослідження історії проводило Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке виникло у 1892 р. З 1897 по 1914 р. його очолював М. С. Грушевський.

Велику увагу вивченню історії України та її культури приділяли наукові товариства, зокрема одеське «Общество истории древностей», засноване 1838 р., «Временная комиссия для разбора древних актов» (1843 р.), «Историческое общество Нестора Летописца» (1873 р.), харківське «Историко-филологическое общество» (1880 р.), «Вчені губернські архівні комісії» у Катеринославі, Полтаві, Чернігові та інших містах. Усі вони зробили істотний внесок в об'єднання місцевих наукових сил та фіксацію пам'яток історії культури.

Революція 1917–18 рр., виникнення і падіння Української Народної Республіки та утвердження Української РСР у складі Союзу РСР справили великий та неоднозначний вплив на розвиток історичної науки.

У 1920-ті роки, коли проводилась політика українізації, історична наука, попри різні перешкоди, набула значного розвитку. Широку дослідницьку роботу проводили наукові установи Всеукраїнської академії наук. Після повернення у 1924 р. з еміграції М. Грушевського, він був обраний академіком та очолив наукову історичну школу.

З другої половини 1920-х років партійно-державна верхівка повела жорстку лінію на підпорядкування історичної науки своєму диктатові, на боротьбу з українським націоналізмом і на середину 1930-х років розгромила і ліквідувала наукові історичні установи, наукові школи, закрила наукові видання. Багато істориків були репресовані і загинули в тюрмах і таборах.

Після Другої світової війни у Києві продовжили працювати Інститут історії України та Інститут археології, у Львові був створений Інститут суспільних наук. Нині у науковий обіг введено багато матеріалів літописних зводів, козацьких літописів, історичних хронік, які доносять до широкого загалу читачів справжню історію українського народу [1, с. 7].

7 Періодизація української культури

Вихідним моментом наукової періодизації розвитку української культури є чітке визначення її носія – українського народу та історичних умов формування української нації. Це пов'язано з тим, що з'ясування характерних світоглядних уявлень, цінностей та ідеалів етносу, його суспільного життя, специфічних форм культурної і творчої діяльності та звичаєвого права дає змогу зрозуміти історичні умови їх формування і розвитку, тобто чітко простежити періодизацію української культури.

Перший період розвитку української культури охоплює великий часовий відрізок від її витоків і до прийняття християнства у X ст. Початки передісторії української культури сягають сивої давнини. В епоху бронзи і раннього заліза неначе в калейдоскопі змінювались археологічні культури, емпіричним методом накопичувався позитивний досвід, удосконалювались виробничі сили й суспільні відносини. Відбувається перший поділ праці: скотарство відокремлюється від землеробства. Саме тоді, а це було в II тис. до н. е., починається етногенез слов'ян. У I тис. до н. е. відбувається другий поділ праці: ремесло відокремлюється від землеробства, суспільство поділяється на класи, виникає держава.

У першому тисячолітті нової ери для розвитку української культури визначальними стали такі події історичної ваги, як виникнення Києва та утворення давньоруської Київської Держави, розвиток основних напрямів її геополітики на півдні, сході й заході.

Другий період розвитку української культури збігається з процесом формування і розвитку Київської Русі – держави європейського типу у східнослов'янських народів. Запровадження християнства долучило жителів Русі до культурно-етнічних цінностей європейського континенту, збагатило скарбницю духовного життя народу, вивело його культуру на світові простори.

Третій період припадає на литовсько-польську добу. Умови для культурного розвитку погіршувалися внаслідок асиміляції української еліти, а заодно й втрати нею політичних впливів.

Примітним явищем цього періоду стала діяльність церковних братств, спрямована на захист православної церкви та української культури.

Четвертий період – це роки національно-визвольної боротьби проти Речі Посполитої та існування гетьмансько-козацької держави до середини XVIII ст., провідною соціальною верствою якої було козацтво. Культурний розвиток цього періоду виступає як об'єктивно обумовлений процес засвоєння та успадкування культурних традицій Київської Русі та зародження у духовному житті нових явищ під впливом ідей гуманізму та Реформації.

П'ятий період охоплює півторастолітній відрізок часу, починаючи від ліквідації Гетьманщини і до початку XX ст. Його ще називають періодом національно-культурного відродження. Найяскравіше процеси творення національної моделі культури виявилися в літературі, історії, фольклористиці, етнографії, образотворчому мистецтві й драматургії. Домінуюча, формотворча роль у процесах національного відродження належала літературі.

Шостий період розвитку української культури на початку XX ст.. відбувався в надзвичайно складних умовах в роки Першої світової війни та революційних подій в Україні у 1917–1920 рр. Свідченням активізації культурного життя стала поява національних художніх музеїв, театрів, архівів, бібліотек, заснування академії наук України, спроби українізації освіти і утворення української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Сьомий період хронологічно збігається із часом перебування України у складі СРСР. Деякі дослідники поділяють його на кілька етапів, що відрізняються один від одного соціально-економічними та політико-психологічними чинниками, наявністю як позитивних, так і гальмівних чинників, зумовлених гострими суспільними суперечностями, трагічними подіями голодомору, сталінських репресій, німецьким окупаційним режимом.

Але ці негативні чинники залежності культури від політичної кон'юнктури не могли загальмувати процес її розвитку, оскільки масова ліквідація неписьменності, створення

широкої мережі освітніх закладів та інших культурно-мистецьких установ і творчих колективів сформували у республіці широкий загал зацікавлених споживачів культури.

Восьмий період розвитку української культури розпочався після проголошення державної незалежності України. Він відкриває нові перспективи розвитку духовного і культурно-мистецького життя, багатоманітних зв'язків з мистецтвом інших народів світу. Українська культура здобула можливість творитися й розвиватися як єдина національна культура у державі й далекому і ближньому зарубіжжі.

Отже, історія національної культури є своєрідним діалогом багатьох поколінь українського народу, передаванням набутого досвіду від покоління до покоління. Як і кожна національна культура, вона розвивалася за законами дифузії і конвергенції, обмінюючись своїми здобутками з іншими народами [2, с. 20, 21].

8 Етногенез українців як чинник унікальності української культури

Формування етнічної культури нерозривно пов'язане з формуванням самого народу (етногенезом). Тому, розглядаючи українську культуру, не можна не зупинитися на проблемах етногенезу українців.

У I ст. н. е. на історичну арену стрімко виходять **слов'яни** – одна з основних гілок давньоевропейського населення.

Історичні свідчення про слов'ян з'являються доволі пізно. Вони здебільшого уривчасті і не позначаються конкретністю щодо їх територіального розташування. Античні автори I-II ст. н. е. (Пліній Старший, Тацит, Клавдій Птолемей) знають слов'ян під ім'ям **венедів** і розміщують їх між Балтійським морем та Карпатами або Дністром.

Історик VI ст. Йордан говорить, що в його час венедів знають під різними іменами, але найчастіше називають **антами і склавінами**.

Візантійські автори (Прокопій Кесарійський, Агафій, Менандр Протиктор, Феофілакт Сімокатта) описують слов'ян у зв'язку із захопленням ними Подунав'я і Балканського півострова.

Прабатьківщина слов'ян зацікавила автора «Повісті временних літ» Нестора (XII ст.). Він починає історію слов'ян від вавилонського стовпотворіння, яке розподілило людство на 72 окремі народи та спричинило розселення племен у різних напрямках. Слов'яни опинились на Дунаї і на землях Угорщини і Болгарії і вже звідти розійшлися по землі під своїми іменами. Ця літописна розповідь поклала початок дунайській (балканській) теорії походження слов'ян. У часи Середньовіччя були поширені уявлення про тотожність слов'ян зі скіфами та сарматами, або готами чи гетами, даками, фракійцями, ілірійцями. У 30-ті роки XIX ст. поширеною була концепція чеського вченого П. Шафарика про прабатьківщину слов'ян на теренах Галичини, Поділля та Волині, тобто в Прикарпатті. Дослідження порівняльного мовознавства, історії, етнографії, топоніміки чеським славістом Л. Нідерле призвело до появи Вісло-Дніпровської теорії походження слов'ян.

Значне місце у розв'язанні проблеми етногенезу слов'ян належить археології. Згідно з археологічними даними, археологічні культури першої половини I тис. – *зарубинецька та черняхівська* – за часом свого функціонування відповідають *венедам* письмових джерел. Археологічні культури V–VII ст. – *празька, пеньківська, колочинська, суково-дзедзицька*, які ідентифікуються з *антами та склавінами* письмових джерел, за археологічними даними генетично пов'язані з культурами VIII–XIII ст., включаючи давньоруські.

Хронологічна схема послідовного розвитку і взаємозв'язку всіх археологічних слов'янських культур I тис. має такий вигляд: у Верхньому і Середньому Подніпров'ї на ґрунті київської та черняхівської сформувалися колочинська й пеньківська культури, у верхній течії р. Прут, Середньому та Верхньому Подністров'ї і правобережжі Верхньої Вісли на ґрунті пшеворської та зарубинецької культур – празька культура, у центральній та північній Польщі на ґрунті пшеворської – дзедзицька культура. Усі культури першої половини I тис. включали, крім слов'янського, ще й неслов'янське населення (різні групи германського, балтського, іраномовного, фракійського). Процеси змішування різноетнічних груп населення є однією з характерних рис етнокультурного розвитку на території Південно-Східної та

Центральної Європи в першій половині I тис. н. е. Натомість старожитності слов'ян раннього Середньовіччя відзначаються етнографічною самобутністю і відбивають той етап історії, коли вони почали відігравати провідну роль у політичній ситуації в Європі з початком слов'яно-готських війн, відображених Йорданом.

Пошуки слов'ян у глибині століть ускладнюються саме тим, що вони ховаються поміж інших племен, не виокремлюючись з них. Тому вихід слов'ян на історичну арену під ім'ям антів чи склавів і знаменує їх народження як окремого етносу, точніше – групи етносів. А згадки про них, як про венедів, означають час їх початкового розвитку.

За даними сучасної археології, процес утворення праукраїнського етносу відбувався за такою схемою: у V–VII ст. носії пеньківської культури (анти) та празької (склавів) вирушили у південному напрямку. Антська хвиля покотилася на Балкани, а згодом на Ельбу, поступово інтегруючись із західними слов'янами. Склавів не пішли так далеко. Їх нащадки утворили в VII–X ст. між Дніпром, Дністром і Західним Бугом нові етнічні угруповання, підґрунтям яких була культура Луки Райковецької (нині відомі понад 200 пам'яток). Ця культура сформувалась на базі празької (склавів) із залученням певних елементів пеньківської (анти) культур. З культурою Луки Райковецької фахівці пов'язують племена древлян, волинян, бужан, уличів, тіверців, які й були безпосередніми пращурами українців.

Вирішальну роль у формуванні українського етносу відіграли міграційні процеси II–VII ст. Під час Великого переселення народів у горнилі історії були переплавлені та інтегровані чимало етнічних утворень, які лягли в основу багатьох сучасних народів. Українці – не виняток у цьому процесі. Вони – прямі етнокультурні спадкоємці склавів і частково антів.

Фундаментом перших протодержав у Східній Європі були великі союзи слов'янських племен – дулібів, полян, волинян. Поступово з розкладом родоплемінного ладу і появою класів у VII–IX ст. набирає силу процес об'єднання окремих племен та їх союзів. Саме на цьому ґрунті і виникають державні утворення – племенні княжіння та їх федерації. За свідченнями арабських

авторів, уже у VIII-IX ст. існувало три осередки східнослов'янської державності: Куявія (земля полян з Києвом), Славія (Новгородська земля) і Артанія (йдеться або про Ростово-Суздальську, або про Причорноморську та Приазовську Русь). Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець називає Руською землею з центром у Києві. Як вважають фахівці, саме воно і стало тим територіальним і політичним ядром, навколо якого і зросла Давньоруська держава.

Київська Русь була поліетнічною, тобто багатонаціональною державою. В сучасній науковій літературі початком націогенезису українців вважається період Київської Русі, хоча він і не досяг тоді завершення. Згодом внаслідок несприятливих історичних обставин цей процес був перерваний і поновився на повну силу в XV–XVII ст. У цьому, імовірно, і полягає специфіка етногенезу українців.

Український етнос остаточно сформувався на рубежі XVI-XVII ст., причому каталізаторами цього процесу стали загроза фізичного знищення з боку Степу (утворення Кримського ханства - васала Османської імперії), національний гніт польської шляхти і внутрішня зрада еліти - перехід аристократії до католицизму і укладення церковної унії. На хвилі національної боротьби зростала національна самосвідомість. Остання виявилася на побутовому рівні в усвідомленні своєї належності до «руського народу», а на вищому, ідеологічному рівні - у боротьбі за національні права, за православ'я, за створення національних державних інститутів і атрибутів.

Складність етнічної історії українців відбилася і в різноманітності самоназв (етнонімів), назв з боку інших народів, а також назв країни і держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було поняття Русь. Причому в різні періоди домінували такі його варіанти: VI–XI ст. - Русь; з 1395 р. - Мала Русь; у XVII-XVIII ст. - Малоросія; XIX ст. - початок XX ст. - Україна-Русь. Визнання назви «Україна» (вперше згадана у 1187 р.) відбулося у XVII ст., але тоді ця назва співіснувала з іншою – «Малоросія», яка набула значного поширення після приєднання України до Московської Держави. Тільки з початку XX ст. етнонім «Україна» став домінуючим.

Слід зазначити і таку особливість: спочатку Руссю, а потім Україною називали центральну область, тобто Київську землю, а потім звідси найменування «Русь» поширилося на все східне слов'янство, а «Україна» - пізніше на все українство. Тобто назва «Русь» сформувалася як спільнослов'янський термін, і саме тому Московська Держава взяла його собі у назву для утвердження концепції «Третього Риму». Щодо назви «Україна», то є кілька пояснень її походження: або від «краю» - кордону зі Степом, або від слова «країна», інша версія – «край» як батьківщина, вітчизна, та ін.

Щодо самоназви «українець», то вона довго була малопоширеною. Це багато в чому можна пояснити труднощами етносоціального розвитку. Синонімами виступали терміни «козак», «козацький народ», одночасно продовжували існувати і старі самоназви «руські», «русини». Тільки в умовах національного відродження у другій половині ХІХ ст. остаточно утвердилася самоназва «українець». Таким чином, в етнічній історії українців можна виділити три ключові етнооб'єднувальні самоназви: 1) слов'яни (словени); 2) руси (руські, роси, русичі, русини); 3) українці (козаки).

Сьогодні українці складають основне населення держави Україна. Це один з найбільших народів Європи і другий за чисельністю у слов'янському світі. Згідно з останнім переписом (1989 р.) українці в своїй країні становили майже дві третини населення (72,7 %). Тут проживало 84,8 % українців, які жили в тогочасному СРСР, - 37,4 млн. В основному українці рівномірно розподілені по всій території держави за винятком Криму і південного сходу. У сільській місцевості вони складають до 90 % населення, в містах - до 70 %.

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Український етнос складається:

1) з основного етнічного масиву українського народу, який в основному збігається з територією його формування і державними кордонами України;

2) етнічних груп українців за межами основного етнічного масиву в ближньому і далекому зарубіжжі - діаспори;

3) субетнічних груп, тобто спільнот у середовищі українців, відмінних специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки і т. д.).

Сьогодні внаслідок національно-державного розмежування сотні тисяч українців виявилися за межами України, в суміжних з нею регіонах - Кубані, Приазов'ї, Центрально-Чорноземній області РФ. Значна кількість українців переселилися до Сибіру і на Далекий Схід (східна діаспора). У колишніх радянських республіках проживає: в Російській Федерації (Кубань, Приазов'я, Центрально-Чорноземний район) - 4,4 млн етнічних українців, Казахстані - близько 2 млн, Молдові – 561 тис., Білорусі – 291 тис.

На американський континент еміграція відбувалася в основному з українських земель, які входили до складу Австро-Угорщини. Тільки наприкінці XIX - початку XX ст. вона склала понад 700 тис. осіб. Сучасні еміграційні процеси активізувалися після розпаду СРСР. У далекому зарубіжжі найбільше українців живуть у США - приблизно 1 млн, Канаді - понад півмільйона, в Аргентині і Бразилії по 200 тис., Польщі - близько 300 тис. осіб. Потрібно зазначити, що потужна компактна етнічна маса українців, яка існувала на території Польщі (Холмщина, Підляшшя), після проведеної в 1947 р. операції «Вісла» з переселення їх у західні воєводства фактично перестала існувати. Всього за офіційними даними, на середину 1989 р. кількість українців у світі становила 46,2 млн. За деякими сучасними оцінками, кількість українців тільки в діаспорі досягає 20–30 млн, а загальна кількість становить 60–70 млн.

Незважаючи на значну еміграцію, чисельність населення України зростала. Так, у 1897 р. вона становила 28,4 млн, а в 1913 р. - вже 35,2 млн. Водночас, починаючи з XIX ст. в основному внаслідок освоєння і промислового розвитку Півдня і Сходу України, що призвело до переселення сюди великої маси людей з інших регіонів Російської держави, питома вага тут українців меншала. Так, якщо у XVIII ст. українці склали близько 85 % населення у межах сучасної України, то в XIX ст. - приблизно 80 %, а у XX ст. - близько 74 %.

Останніми десятиліттями минулого сторіччя різко зменшилося сільське населення і збільшилося міське, яке склало

понад 65 %. Особливо небезпечними явищами стали зниження народжуваності (у 1990 р. цей показник був найнижчим у СРСР) і збільшення смертності, внаслідок чого з 80-х років спостерігається депопуляція. Вона особливо посилилася з 1992 р. Серед етнічних процесів потрібно виділити зменшення питомої ваги україномовного населення з 71,8 % у 1959 р. до 63,9 % у 1989 р. Найбільше це явище властиве Донецько-Придніпровському і Південному регіонам. Серед причин, які обумовили зменшення питомої ваги україномовного населення в Україні, домінуючою є русифікація, яка супроводжувала процес створення «радянського народу» [1, с. 8–10].

9 Культурно-історична своєрідність регіонів України

Традиції і побут українського народу, які мають багато загальнонаціональних рис, і сьогодні зберігають низку територіальних особливостей. Вони зумовлені:

- характером історичного розвитку окремих регіонів України;

- природно-географічними умовами;
- взаємозв'язками з іншими народами.

З історико-етнографічної точки зору на території України можна виділити такі культурно-історичні зони:

- Середнє Придніпров'я (Наддніпрянина);
- Поділля;
- Слобожанщина і Полтавщина;
- Полісся;
- Прикарпаття (Галичина);
- Волинь;
- Закарпаття;
- Буковина;
- Південь.

Остання зона заселена кількома міграційними хвилями, і остаточно її населення сформувалося у XVII–XIX ст. Це наймолодший з точки зору етнографії район України. Південь можна у свою чергу розділити на ряд регіонів: Причорномор'я, Таврію, Донеччину. Потрібно зазначити, що такий розподіл

багато в чому умовний. Більш точне районування можливе при всебічному вивченні історико-етнографічних явищ. Крім того, ці райони не залишаються незмінними, як і критерії, що їх визначають.

В Україні до сьогодні зберігаються етнографічні групи, які мають свої особливості в культурі і мові. Найбільш значні з них українські горці (гуцули, лемки, бойки) в Прикарпатті і поліщуки, пінчуки, литвини в Поліссі. Раніше серед українців було більше таких груп. Але з розвитком капіталізму, а потім і в радянський час поступово пішли у минуле багато архаїчних, консервативних звичаїв і обрядів, набули розвитку нові елементи в побуті і духовному житті селянства, яке складало більшість українців. Значного поширення набули елементи міського одягу, нові типи житла, знаряддя праці. Тобто соціально-економічні умови стали вирішальними чинниками, які визначили формування сучасного обличчя української нації, вплинули на чисельність і географічне розміщення інших етнічних груп, на характер етнічних процесів в Україні загалом.

Найважливішою ознакою кожного народу є мова. Більшість українців розмовляють українською мовою, яка сформувалася на основі територіальних елементів давньоруської мови (хоча є й інші думки). Як вважає більшість дослідників, приблизно з другої половини XII ст. починають виявлятися окремі відмінні риси української, російської і білоруської мов. Загалом процес формування розмовної української мови продовжувався до XVII ст. На ранньому етапі розвитку української народності в її мові зберігалися традиції літературної мови Київської Русі. По суті існувало дві мови: розмовна мова, яка формувалася на основі місцевих територіальних діалектів, і літературна мова, загальна для східних слов'ян і близька до сучасної мови південних слов'ян.

З XVIII ст. в українській літературній мові все більше поширюються елементи, які базуються на живій народній мові. При цьому українська мова зберігала внутрішній поділ на діалекти (середньопридніпровський, поліський, подільський, закарпатський тощо). Основою сучасної української літературної мови на рубежі XVIII-XIX ст. став середньопридніпровський (полтавсько-київський) діалект. У зв'язку з тим що західноукраїнські землі перебували у складі Австро-Угорщини,

літературна мова в цих областях мала низку істотних особливостей, але була зрозуміла і жителям Східної України.

Такими є основні особливості розвитку українського етносу – дуже складного процесу, багато з проблем якого все ще залишаються суперечливими [1, с. 10, 11].

10 Основні риси української ментальності

Типологізація будь-якої національної культури здійснюється через її ментальність.

Ментальність – це сукупність стійких духовних цінностей, навичок, звичок, стереотипів поведінки, символів і способу мислення, яка відображає уявлення етнічної спільності людей (певної епохи, географічної області і соціального середовища) про навколишній світ. Ментальність обумовлює мотиви поведінки і вчинки людей, закріплюється в їхній свідомості в процесі спілкування.

Формування національного менталітету пов'язане з низкою історичних, соціальних, геополітичних, культурних і природно-кліматичних чинників.

Україна має м'який клімат, родючу землю, багаті природні надра, водні та лісові ресурси, що стало хорошою передумовою для розвитку етносу. Природа дійсно наклала відбиток на формування багатьох рис національного характеру і українського менталітету. Родючого ґрунту завжди було тут в достатній кількості, що виключало конкурентну боротьбу за розподіл земельних ресурсів та формування соціальних груп із протилежними інтересами.

Таке співіснування в умовах повного достатку в ментальному аспекті мало свої позитивні і негативні моменти. Першим позитивом було те, що українці не сприймали автократичних і деспотичних форм правління, які зазвичай виникали лише в умовах максимальної ворожнечі в суспільстві. М'які природно-географічні умови заклали фундамент волелюбності, спонтанності, емоційності та індивідуалізму.

Другим позитивом була мінімальна репресивність, а отже, і мінімум заборон, утисків. Однак та сама природа розм'якшила характер українців.

Оскільки відомо, що коли несприятливі природно-географічні умови стимулюють розвиток активності, згуртованості соціальної спільності, то сприятливі умови розхолоджують і викликають соціальну пасивність.

Крім цього, на українську ментальність негативно вплинули такі чинники: по-перше, відсутність консолідації між соціальною верхівкою і соціальними низами. Таке становище не сприяло створенню спільних цілей. По-друге, переривчастість у розвитку власної історії, внаслідок того що територія сучасної України постійно піддавалася спробам акультурації з боку різних за походженням етнічних груп і народностей. По-третє, постійні міграційні процеси, що формують у суспільстві відчуття маргіальності. Своє місце у світі український народ завжди усвідомлював як життя на перехресті різних етнічних, релігійних, політичних, культурних традицій. Уявлення про своє місце у світі визначили типи поведінки українців:

1) авантюрно-козацький, орієнтований на боротьбу з ворогами (лицарські чесноти, захист віри і кордонів, розваги);

2) «прихованого існування», що характеризується заглибленням у себе.

Перший тип поведінки – екстраверт, для якого характерна зовнішня активність. Другий тип – інтроверт, для якого характерне вироблення власних поглядів. Факт існування двох типів поведінки є проявом прикордонного життя у свідомості. Різні типи соціальної поведінки зумовили і національні типи українця. Найбільш відомий і популярний тип козака-воїна, епікурейця, життєлюбного оптиміста. Другий тип – це так звана «сковородинівська людина», тобто людина, націлена на свій внутрішній світ, постійну роботу над собою, особисте самовдосконалення.

Домінантою, яка визначає специфіку української ментальності, є *мова*. Саме вона була протягом століть носієм української культурної ідентичності. Світосприйняття українців відбивалося не стільки у філософських трактатах, скільки в поезії, кобзарському епосі, фольклорі, піснетворчості. Для кожної національної культури мова є важливою ознакою, яка відображає ступінь розвитку культури народу, національної свідомості. Уособлює її святині, її генетичний код, основу державності.

Глибокі думки про національну мову відображено в роботах І. Огієнка та О. Потебні.

Своєрідність ментальних рис української національної культури визначають архетипи.

Архетипи – це архаїчні культурні початкові образи (праобрази), уявлення-символи про людину, її місце у світі і суспільстві; певні ціннісні орієнтації, які проростають крізь пласти історії та зберігають своє значення і сенс у сучасній культурі.

Найвідомішими символами української культури є образи Матері-Землі, які уособлюють плодючість землі, м'якість пейзажу, мирне життя у злагоді з природою, навколишнім середовищем. Цей архетип визначає шанобливе ставлення до жінки в українському суспільстві, яка характеризується доброзичливістю, м'якістю, працьовитістю, душевною емоційністю. Визнання її особливої ролі як господині і виховательки в сім'ї. Українська жінка завжди була рівні з чоловіком, активність якого виявлялася насамперед в екстремальних ситуаціях.

До властивостей української ментальності належить *індивідуалізм*, який характеризується не як активний, а як споглядальний. Такий тип індивідуалізму формує самодостатність, яка спонукає не до виходу в суспільство, а до ізоляції від нього: зовнішній світ, який не стосується безпосередніх потреб та інтересів людини, не існує для неї або не цікавить її. Тому українцям притаманна глибока повага до традицій, обережність до нововведень, прагнення до постійності, господарська жилка. Водночас українці – це мобільна нація, яка завжди прагне до мандрів і має практичні цілі.

Емоційно-чуттєвий характер української ментальності виявляється в естетизмі традиційної обрядовості, гуморі, сердечності. Безкрайні степи, стрімкі річки, затишні куточки лісів не залишали байдужими нікого, пробуджували поетичне натхнення і уяву художників, поетів, письменників. Майже всі життєві ситуації український народ намагався наповнити красою. Її вищий прояв він бачив у природі, вважав своїм ідеалом природну красу. Твори української художньої культури насичені поетичністю і ліричністю, сповнені трагізму, світлої печалі і

героїзму, що виходять із самого життя українського народу. Окреслені якості української художньої культури не вичерпують її багатогранність і глибину, хоча і дають уявлення про її самобутність, неповторність. Ці якості проявляються в усіх компонентах художнього процесу, але здебільшого пов'язані з народною творчістю. Таким чином, культурне життя на українських землях створювало специфічну художню систему, відобразило сутність української ментальності, виявилось здатним проявити свої індивідуальні особливості в тісному зв'язку з європейською та загальнолюдською культурою [8, с. 22–24].

Висновки

Культура має величезне значення в житті людського суспільства, оскільки саме вона робить людину людиною. Від народження до смерті кожен є часткою великого культурного процесу. Спілкування, накопичення знань та досвіду і передача їх наступним поколінням, засвоєння морально-етичних засад людського співіснування, вміння розрізнати добро і зло, любов до дітей і повага до батьків, патріотизм і, врешті, мистецтво в усіх стилях і жанрах – об'єднані терміном «культура». Українська культура багата і своєрідна, знання її історії – нагальна потреба для кожного свідомого громадянина нашої чудової країни.

В умовах відродження української нації та держави нагальною духовною потребою є ознайомлення молоді з історією нашої культури, зі специфікою життя українського народу та з його традиціями, з іменами українських культурних діячів.

Усе це дає можливість майбутньому спеціалісту правильно розуміти і вміти роз'яснювати феномен культури, її роль у людській життєдіяльності, знати форми і типи культури та її головні досягнення в розвитку провідних країн світу, а також знати історію вітчизняної культури, її місце в системі світової цивілізації.

Вивчення історії української культури дає змогу визначити передумови її виникнення, тенденції розвитку та основні закономірності функціонування; розглянути багатомісячну історію вітчизняної культури, розкрити основні етапи її розвитку;

розкрити специфіку української культури, визначити її місце і роль у сучасному світовому культурному просторі; окреслити особливості і тенденції розвитку вітчизняної культури ХХІ ст., проаналізувати стан сучасних течій, контркультур та молодіжних субкультур.

Набуті знання сприятимуть збагаченню духовного світу молоді, зростанню інтересу до самостійного творчого осмислення культурної спадщини, власній участі в культурному будівництві нації.

Термінологічний словник

Альтернативність – методологічний принцип дослідження минулого, який визначає ступінь вірогідності здійснення тих чи інших подій, явищ, процесів на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей. Визнання історичної альтернативності дає змогу по-новому оцінити шлях кожної країни, побачити невикористані можливості процесу, дістати уроки на майбутнє.

Артефакт – утворення чи процес штучного походження.

Духовна культура – це пізнання, моральність, виховання та просвіта, включаючи право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, мову, музичний і словесний фольклор, національні риси характеру, звичаї, традиції, міфологію, віросповідання, тобто сферу свідомості, сферу духовного виробництва.

Духовна культура охоплює всі сфери духовної діяльності людини: релігію, філософію, освіту, науку, право, мораль, політику, літературу. Залежно від сфери духовної діяльності виділяють політичну, естетичну, етичну, економічну, екологічну, правову культуру. Духовна культура визначається такими категоріями, як істина, краса, добро, справедливість, мораль, благо. Особливою формою духовної культури є художня культура – творча діяльність діячів мистецтва.

Етнічна культура – вікова, сучасна й архаїчна, культура певного етносу, база національної культури, поєднує в собі тисячолітній спосіб мислення, традиції, звичаї, особливості поведінки і побуту, норми, право, філософію, джерело для творчості інтелектуальної національної еліти.

Загальнолюдська культура – це культура, вироблена людством протягом усієї історії його існування. Вона ґрунтується на загальнолюдських цінностях — істині, добрі, красі, справедливості, захисті прав особистості, гуманізмі.

Історизм – методологічний принцип дослідження минулого, який передбачає вивчення подій у процесі розвитку та змін, у конкретному історичному середовищі.

Історична доля народу – необхідність зберегти себе як народ, можливість відчувати кожним свою належність до рідного

народу; національні кривди, національне лихо (соціальні конфлікти, стихійне лихо).

Історична наука – це система об'єктивних, перевірених практикою знань про природу, суспільство й людину, що дістала своє визначення у формі понять, формул, законів, знань, які постійно збагачуються.

Історична пам'ять – сукупність наукових і ненаукових знань і масових уявлень соціуму про спільне минуле. Ключовою функцією історичної пам'яті є передача досвіду та знань про минуле, як основи самоідентифікації. Без історичної пам'яті неможливе відтворення історії суспільства.

Історичне мислення – це здатність до пізнання історичних подій і явищ, усвідомлення історичних процесів через узагальнення сутності зв'язків і відносин історичних подій і явищ, уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Історичні джерела – пам'ятки минулого, за якими відбувається вивчення історії людства. Бувають речовими, писемними та усними.

Історичні знання – це сукупність ідеальних образів, що відображують історичні явища та процеси.

Історія (від давньогрец. *ἱστορία* – розповідь про минуле, досліджене минуле) у вузькому розумінні – це галузь знань, наука, яка вивчає в хронологічній послідовності тенденції розвитку людського суспільства та його конкретні прояви на основі дослідження історичних фактів і явищ; у широкому значенні під історією розуміють життя й розвиток людського суспільства, процес, рух у часі, результат діяльності людей.

Історія України – це галузь історичної науки, яка вивчає тенденції соціально-економічного, політичного і культурного розвитку людського суспільства на всіх українських землях з найдавніших часів до сьогодення в хронологічній послідовності.

Культура (від лат. *cultura* – оброблення, виховання, розвиток, освіта) – сукупність досягнень людського суспільства у виробничій, суспільній і розумовій діяльності, зокрема в галузі освіти, науки, мистецтва, відображує історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини. У широкому розумінні – все, що створено людським суспільством та існує завдяки фізичній і розумовій праці людей, на відміну від

природи. Уперше до наукового обігу поняття «культура» на позначення культури розуму увів Марк Туллій Цицерон.

Культурна спадщина – частина матеріальної та духовної культури, яка створена минулими поколіннями, витримала випробовування часом і передається наступним поколінням як щось цінне і шановане.

Матеріальна культура – усі матеріальні предмети, створені людиною, а також винаходи і технології. До матеріальної культури входять такі сфери життєдіяльності людини: культура праці, матеріальне виробництво, культура побуту, культура проживання, культура ставлення до власного тіла та ін. Поділ культури на духовну і матеріальну досить умовний: будь-який об'єкт культури є складним поєднанням матеріальних і духовних елементів.

Методологія історичної науки – це теорія пізнання історичного процесу, сукупність пізнавальних принципів і методів історичного дослідження, це наука про методи, підходи та критерії оцінки історичних подій, явищ, життя і діяльності видатних людей.

Мистецтво – 1) художня творчість у цілому – література, архітектура, скульптура, живопис, графіка, декоративно-прикладне мистецтво, музика, танець, театр, кіно та інші види діяльності людини, що об'єднуються як художньо-образні форми відображення дійсності; спосіб виявлення творчого потенціалу особистості та задоволення її естетичних потреб; 2) у вузькому значенні – образотворче мистецтво; 3) високий ступінь виявлення майстерності в будь-якій сфері діяльності.

Народна культура (фольклор) – колективна художня літературна і музична творча діяльність народу, яка засобами мови зберегла знання про життя і природу, давні культи і вірування; вона відтворює світ думок, уявлень, почуттів і переживань народу, народнопоетичної фантазії.

Національна культура – продукт матеріальної та духовної праці певної нації, синтез культур різних класів, соціальних верств і груп відповідного суспільства. Основою будь-якої національної культури є система звичаїв, традицій, ритуалів, які виступають у ролі етнічних стереотипів, що пронизують усі сфери життя народу (побут, господарство, спілкування).

Об'єктивність – методологічний принцип дослідження минулого, який передбачає розгляд історичних явищ у всій їх складності, багатогранності й суперечності, з урахуванням усієї сукупності позитивних і негативних рис їхнього змісту.

Періодизація історії – це встановлення хронологічно послідовних етапів у суспільному розвитку всього людства чи окремих країн і народів.

Політична культура – сфера культури, яка вивчає характер і рівень політичних уявлень, знань, оцінок, дій членів суспільства та зміст і якість цінностей, традицій, норм, які регулюють зовнішні та внутрішні відносини в суспільстві.

Світова культура (метакультура) — це синтез досягнень культур усіх націй і народів.

Світогляд – самовизначення людини щодо її місця у світі та взаємозв'язків з ним, це духовно-практичне утворення, побудоване на співвіднесенні наявного, суцього та належного, синтез досвіду, оцінки знання і переконань, зорієнтований на ідеали.

Соціальний підхід – методологічний принцип дослідження, що вимагає розгляду минулого з урахуванням соціальних інтересів різних прошарків населення, різних форм їх проявів у суспільстві.

Українська культура – сукупність надбань, спосіб сприйняття світу, система мислення і творчості українського народу.

Художня культура – це культура творення мистецтва, культура його поширення, пропаганди, культура його сприймання, розуміння, насолоди мистецтвом, культура естетичного виховання. До художньої культури належать різні жанри мистецтва: література, музика, живопис, театр, кіно.

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадянський, державний) – будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий певним суспільством.

Цінності – ідеальні уявлення, що формують світогляд і підпорядковують інтереси та потреби, обов'язки та ідеали, прагнення та мотивації у становленні особистості і суспільства.

Питання для самоконтролю

- 1 Дайте визначення поняття «культура» і поясніть його зміст.
- 2 Визначте суть і структуру поняття «культура».
- 3 Що означає термін «культура»? Як з часом змінювалось його значення?
- 4 Назвіть і дайте стисло характеристику базових елементів культури.
- 5 Чи можливий незалежний розвиток матеріальної або духовної культури?
- 6 Якими є сфери духовної культури?
- 7 Які функції виконує культура в суспільстві?
- 8 Які існують підходи до вивчення культури?
- 9 Назвіть основні методи вивчення історії культури.
- 10 Назвіть і стисло охарактеризуйте основні культурні форми.
- 11 Які існують концепції визначення культури?
- 12 Розкрийте зміст поняття «масова культура».
- 13 Розкрийте зміст поняття «народна культура».
- 14 Що містить поняття «субкультура»?
- 15 Охарактеризуйте співвідношення понять «культура» і «цивілізація».
- 16 У чому полягає зв'язок між культурою і природою?
- 17 Як взаємодіють між собою світова і національна культури?
- 18 Чи може існувати взаємозалежність між економічним процвітанням окремого народу та рівнем його культурного розвитку?
- 19 У чому полягає значення культури для людини, суспільства, держави, людства?
- 20 Якими критеріями визначається рівень культурного розвитку окремого народу?
- 21 Яким є предмет курсу історії української культури?
- 22 Розкрийте зміст категорії «українська культура як цілісна система».
- 23 Якими є історичні та духовні складові української культурної самобутності?

24 З якого часу функціонує категорія «українська культура як цілісна система»?

25 На скільки періодів поділено історію української культури?

26 Вкажіть хронологічні рамки і основні ознаки періодів історії української культури.

27 Наведіть періодизацію історії української культури.

28 У чому полягає відмінність між поняттями «українська культура» і «культура України»?

29 Назвіть джерела вивчення історії української культури.

30 Назвіть сучасні культурно-історичні регіони України.

Тестові завдання

Q1 Історія української культури – це:

V1 наука про моральність;

V2 наука про мистецтво;

V3 наука про цивілізаційні процеси;

V4 вчення про генезис, функціонування та розвиток менталітету народу взагалі.

Q2 Етимологія слова «культура» (cultura) походить:

V1 з латинської мови;

V2 грецької мови;

V3 італійської мови;

V4 англійської мови.

Q3 Слово «культура» походить від слів:

V1 Cola, colere, culturus, cult;

V2 Colo, colare, culturas, cultus;

V3 Cola, cosa, cosa-cola;

V4 Colo, colere, culturare, cultus.

Q4 Еволюція поглядів на поняття «cultura» в античну епоху йшла від її розуміння як:

V1 цілеспрямованого впливу на природу;

V2 обробітку землі до освіти і виховання людини;

V3 вдосконалення мови, права, літературної творчості, науки, освіти;

V4 виховання правильної поведінки.

Q5 Під поняттям «культура» в добу Середньовіччя розуміли:

V1 міський уклад життя;

V2 удосконалення суспільного життя;

V3 служіння Богу;

V4 прагнення ідеалу.

Q6 В епоху Ренесансу під «культурою» розуміли:

V1 розвиток духовності;

V2 освіти, виховання, гармонійний розвиток особистості;

V3 цивілізацію;

V4 міський уклад життя.

Q7 У добу Просвітництва під поняттям «культура» розуміли:

V1 цивілізований спосіб життя;

V2 релігійний культ;

V3 міський уклад життя;

V4 освіти, виховання.

Q8 Культура в широкому розумінні – це:

V1 моральність;

V2 освіченість;

V3 інтелігентність;

V4 система життєвих сенсів суб'єкта, що реалізується у засобах та результатах його діяльності.

Q9 До сфери матеріальної культури належить:

V1 скульптура;

V2 освіта;

V3 релігія;

V4 відчуття.

Q10 До сфери духовної культури належать:

V1 засоби зв'язку;

V2 технічні досягнення;

- V3 освіта;
- V4 технологія виробництва.

Q11 Формою духовної культури, яка відображає дійсність за допомогою художніх образів, є:

- V1 звичаї;
- V2 обряди;
- V3 мистецтво;
- V4 традиції.

Q12 До видів мистецтва не належить:

- V1 література;
- V2 спорт;
- V3 балет;
- V4 хореографія.

Q13 Регулятивно-нормативна функція культури – це:

- V1 передача історичного досвіду поколінь;
- V2 встановлення та забезпечення норм у взаєминах людей;
- V3 пізнання навколишньої дійсності;
- V4 здатність об'єднувати людей.

Q14 Інтегративна функція культури – це:

- V1 пізнання навколишньої дійсності;
- V2 система цінностей та норм;
- V3 передача історичного досвіду поколінь;
- V4 здатність об'єднувати людей.

Q15 Аксіологічна функція культури – це:

- V1 ціннісні орієнтації особистості;
- V2 пізнання навколишньої дійсності;
- V3 встановлення та забезпечення норм у взаєминах людей;
- V4 передача історичного досвіду поколінь.

Q16 Комунікативна функція культури – це:

- V1 передача історичного досвіду поколінь;
- V2 ціннісні орієнтації особистості;
- V3 пізнання навколишньої дійсності;

V4 встановлення та забезпечення норм у взаєминах людей.

Q17 Масова культура – це:

- V1 процес індустріалізації суспільства;
- V2 процес формування споживацького світогляду людей;
- V3 процес інформатизації суспільства;
- V4 процес адаптації цінностей високої культури.

Q18 Субкультура – це:

- V1 сукупність негативно інтерпретованих норм культури;
- V2 сукупність норм культури, що суперечать її фундаментальним засадам;
- V3 сукупність специфічних рис всередині культури;
- V4 сукупність норм культури, що орієнтують на формування споживацького світогляду.

Q19 Форма культури, яка сприймається представниками вищих класів:

- V1 масова культура;
- V2 базова культура;
- V3 елітарна культура;
- V4 субкультура.

Q20 На формування української культури впливали такі чинники:

- V1 геополітичне розташування;
- V2 войовничість слов'янських племен;
- V3 відсутність зв'язків з представниками інших культур;
- V4 землеробський менталітет давніх слов'ян.

Q21 Хто з вчених, на основі автохтонної теорії походження слов'ян, написав «Історію України-Руси»?

- V1 І. Крип'якевич;
- V2 М. Грушевський;
- V3 Д. Дорошенко;
- V4 М. Брайчевський.

Q22 Український культурний менталітет:

- V1 патріархальний;

- V2 персоналістичний;
- V3 державницький;
- V4 колективістський.

Q23 Засновником української етнографії та фольклористики вважається:

- V1 М. Максимович;
- V2 П. Чубинський;
- V3 Г. Калиновський;
- V4 М. Сумцов.

Q24 Вперше назва «Україна» як визначення частини території Київської Русі з'являється в літописі:

- V1 998 р.;
- V2 1015 р.;
- V3 1111 р.;
- V4 в 1187 р.

Q25 Автором тексту державного гімну України є:

- V1 І. Франко;
- V2 П. Чубинський;
- V3 Т. Шевченко;
- V4 М. Грушевський.

Q26 Автором музики державного гімну України є:

- V1 М. Лисенко;
- V2 М. Леонтович;
- V3 Б. Лятошинський;
- V4 М. Вербицький.

Q27 Специфічною рисою українського народу є:

- V1 домінування волі над емоціями;
- V2 пріоритет родинного життя;
- V3 визначальна роль чоловіка;
- V4 широкі зв'язки з іншими людьми.

Q28 Розробка філософії національної ідеї розпочалась в Україні:

- V1 у XV ст.;

- V2 XVIII ст.;
- V3 XIX ст.;
- V4 XX ст.

Q29 Для української культури характерні:

- V1 новаторство та сучасність;
- V2 прагматично-раціональні риси;
- V3 запозичення з інших культур;
- V4 традиціоналізм та консерватизм.

Q30 У якому році під егідою ЮНЕСКО відбулася Всесвітня конференція з культурної політики?

- V1 1980 р.;
- V2 1982 р.;
- V3 1985 р.;
- V4 1989 р.

Теми індивідуальних завдань

- 1 Як пов'язані між собою матеріальна і духовна культури?
- 2 Дайте характеристику основних елементів духовної культури (звичаї, цінності, знання, міфологія, релігія тощо).
- 3 Що містить поняття «субкультура»?
- 4 Розкрийте зміст поняття «масова культура».
- 5 Як співвідносяться між собою поняття «культура» та «цивілізація»?

Список літератури

1 Висоцький О. Ю. Історія української культури: навч. посіб. Дніпропетровськ: НМетАУ, 2009. 130 с.

2 Історія української культури: курс лекцій / за заг. ред. С. О. Костишевої. Київ: ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2010. 334 с.

3 Історія української культури: курс лекцій / Л. В. Анучина та ін. Харків: Вид-во «ФІНН», 2010. 408 с.

4 Історія української культури: навч. посіб. / за ред. О. Ю. Палової. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

5 Історія української та зарубіжної культури: навч. посіб. / С. М. Клапчук та ін.; за ред. С. М. Клапчука. Вид. 6-те, випр. і допов. Київ: Знання-Прес, 2007. 358 с.

6 Культурологія: навч. посіб. / уклад. О. І. Власенко, Ю. В. Зайончковський. Харків: Парус, 2007. 456 с.

7 Михайличенко Д. Ю., Белікова Ю. В., Потоцька Ю. І. Практикум з навчальної дисципліни «Культурологія»: навч.-практ. посіб. Харків: Вид-во ХНЕУ, 2009. 191 с.

8 Пальм Н. Д., Гетало Т. Є. Історія української культури: навч. посіб. Харків: Вид-во ХНЕУ, 2013. 296 с.

9 Передерій І. Г., Тєвікова О. В., Нарадько А. В. Історія української культури: навч. посіб. / за ред. І. Г. Передерій. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.

10 Семотюк О. П., Кучер О. М. Культурологія: навч. посіб. Харків: УкрДАЗТ, 2007. 313с.

11 Джерела і складові української культури. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-7691.html> (дата звернення: 05.04.2021).

12 Соціальні функції культури. URL: <https://uk.luciafontains.com/novosti-i-obschestvo/73532-socialnye-funkcii-kultury.html> (дата звернення: 19.03.2021).

13 Структура і функції культури. URL: <http://wikipedia.com.ua/1x6f5f.html> (дата звернення: 23.03.2021).

І. А. Сніжко

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ЯК САМОБУТНЄ ЯВИЩЕ
ТА ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ

Конспект лекції

Відповідальний за випуск Сніжко І. А.

Редактор Буранова Н. В.

Підписано до друку 23.06.21 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк. арк. 2,25. Тираж 5. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.